

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА

«НАКАЗУЮ... ПЕРЕСЛАТИ... СПИСКИ ЦИГАНІВ»: ЗБІР ОРГАНАМИ ВЛАДИ РАЙХСКОМІСАРІАТУ УКРАЇНА ВІДОМОСТЕЙ ПРО РОМІВ У ЛИПНІ 1942 р.

Протягом тривалого часу в науковій літературі дискутується питання про те, якими були засади політики німецької окупаційної влади до ромів (циган) на теренах окупованого СРСР, зокрема, на українських землях. Останнім часом дослідники цього питання схиляються до висновку про те, що до ромів нацисти застосовували ту ж саму політику тотального знищення, що й по відношенню до євреїв. Наприклад, український історик О. Круглов вважає, що «доля ромів практично нічим не відрізнялася від долі євреїв. Як і євреї, роми підлягали поголовному винищенню лише за їхню етнічну належність»¹. Російський дослідник Н. Бессонов виокремлює три етапи: 1) літо 1941 – поч. 1942 р. – знищення ромських кочових таборів айнзацгрупами поліції безпеки та СД; 2) 1942 р. – геноцид за етнічною ознакою, включаючи винищення також осілих ромів; 3) з 1943 р. до кінця окупації – роми поряд зі слов'янським населенням стають жертвами каральних акцій, спрямованих проти партизанів². Німецький вчений М. Холлер частково поділяє думку про тотальність винищення ромського населення,

---

¹ *Круглов А.* Геноцид циган в Україні в 1941–1944 гг.: статистико-регіональний аспект // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2009. – № 2 (6). – С. 111.

² *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины в годы Великой Отечественной войны // *Рома в Україні. Історичний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI–XX ст.). Матеріали круглого столу.* – Севастополь: Вебер, 2006. – С. 4–28.

наголошуючи, щоправда, на тому, що цей висновок сьогодні актуальний лише щодо тих територій, які були під управлінням військової адміністрації³. Всі автори визнають, що розрізнення між кочовими та осілими ромами існувало лише на папері.

Що їм надає підстави схилитися до думки про тотальність нацистської екстермінаційної антиромської політики? Як і в інших схожих випадках, тут дослідник значною мірою залежить від первинних джерел, які потрапляють в коло його уваги. У даному випадку ці автори активно використовували комплекс джерел, який був недоступним їхнім попередникам – а саме документи радянської Надзвичайної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників (НДК). Ці джерела, дійсно, містять багато свідчень та офіційних звітів про вбивства ромів, як і інших категорій мирного населення (насамперед – євреїв), у період окупації, адже саме фіксація людських та матеріальних збитків від окупантів була головним завданням комісії. Але при цьому, віддаючи перевагу саме цим документам та не залучаючи джерела іншого походження, дослідник потрапляє у певну методологічну пастку: якщо він виявляє численні факти знищення в окремому регіоні, він автоматично доходить висновку про тотальність цієї політики з боку нацистів. До того ж ці джерела, як правило, не містять ані точних даних про те, хто саме виконував страти, ані про їхню мотивацію. Це сприяє виникненню уявлення про те, що окупаційна влада була монолітною та різні її гілки діяли узгоджено у виконанні вбивчих намірів щодо ромів.

Переважно з цих документів маємо на сьогодні таку статистику масових убивств ромів на теренах окупованої України: у зоні під управлінням військової адміністрації – 29 масових страт ромів, у райхскомісаріаті Україна – 55 таких випадків. Переважна більшість антиромських акцій припадає на 1942 рік⁴. Але треба підкреслити, що цю кількість та розподіл треба вважати умовними, адже, по-перше, це напевно лише

³ *Holler M.* Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der Besetzten Sowjetunion (1941–1944). – Heidelberg, 2009. – S. 108.

⁴ Огляд антиромських акцій див.: *Тяглий М.* Нацистська окупаційна політика та доля ромів України // Україна у Другій світовій війні: Погляд з XXI століття. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 864–897.

та частина злочинів, яку було задокументовано, а по-друге, як вже згадувалося, не завжди достеменно відомо, в якій саме юрисдикції була та або інша місцевість, коли в ній відбувалися антиромські акції.

Чи надає це підстави для ствердження про виконання програми тотальних убивств? Питання набуває ще більш актуального вигляду, якщо припустити, що цивільна адміністрація могла бути зацікавлена радше у використанні праці ромів, аніж у негайному їх винищенні (що було характерним для СС або Вермахту, позаяк військові часто-густо були переконані у «шпигунській діяльності» циган, принаймні кочових). З цього випливає, що поряд з документами НДК та звітами айнзацгруп та армійських і поліційних формувань маємо також залучити до наукового обігу документи з різних рівнів цивільної влади – райхскомісаріату Україна, документів генеральних комісаріатів та гебітскомісаріатів.

Саме тут ми потрапляємо до найменш дослідженого простору. Яким чином формулювалась політика щодо ромів у надрах апарату цивільної адміністрації – від Міністерства у справах східних окупованих територій у Берліні та до гебітс- або штатдтскомісаріатів? Чи посідало «циганське питання» якесь помітне місце в дискусіях про стратегію та тактику експлуатації східного простору та використання тамтешнього населення? Дотепер чіткої відповіді на це запитання надати неможливо. Завдяки дослідженням М. Циммерманна⁵ та Г. Леві⁶ відомо, що питання про критерії «циганської політики» в міністерстві А. Розенберга обговорювалося. 11 червня 1942 р. високопосадовець міністерства д-р О. Бройтігам інформував керівництво райхскомісаріату Остланд, що в міністерстві планується виробити політику для ромів на сході. Для цього він запитував владу Остланда про те, який статус там мають роми. «Зокрема, я цікавлюся, чи повинні, на вашу думку, цигани піддаватися такому ж ставленню, як євреї. Також необхідна інформація про те, яким є спосіб життя циган, чи є вони осілими або кочовими, якими є їх заняття, і наскільки багато серед них змішаних ромів». Такий самий запит, як повідомляє Г. Леві (хоча не наводить посилання), був відправлений до райхскомісаріату Україна.

---

⁵ *Zimmermann M. The Soviet Union and the Baltic States, 1941-44: the Massacre of the Gypsies // The Gypsies during the Second World War. – Vol. 2: In the Shadow of the Swastika / Ed. D. Kenrick. – Hatfield, 1999. – P. 147.*

⁶ *Lewy G. The Nazi persecution of the Gypsies. – Oxford – New York, 2000. – P. 125.*

Як вже зазначалося, документів, що свідчили б про те, як ці питання обговорювалися в райхскомісаріаті Україна, до сьогодні не знайдено. Пропонуємо читачеві ознайомитися з документацією чи не найнижчого щабля владної структури райхскомісаріату Україна – районної управи в селі Висоцьк, однієї з багатьох районних управ у генеральному окрузі Волинь-Подолія райхскомісаріату Україна. Загалом маємо 11 документів, перший з яких (див. документ 1) є наказом голови районної управи Висоцька від 10 липня 1942 р. до сільських управ надати, згідно з розпорядженням, що його було кілька днів тому отримано з гебітскомісаріату⁷, відомості про наявність ромів на території сільуправ. Решта є відповідями сільуправ на це завдання.

Про що розповідають ці документи? Передусім з них випливає, що роми для окупаційної влади становили предмет окремого інтересу, подібно до іншої категорії місцевого населення, до якої передбачалося «особливе поводження», – євреїв. По-друге, вони підтверджують, що запит, який був надісланий з Міністерства у справах східних окупованих територій до райхскомісаріату Остланд, дійсно був направлений також до райхскомісаріату Україна. Опосередковано про це свідчить тотожність питань у листі О. Бройтігама з тими пунктами, що містяться у наказі райуправи Висоцька. По-третє, навряд чи можна вважати, що кампанію збору даних про ромів було ініційовано лише в одному крайсгебіті: наявність тільки одного окремого свідoctва за лише однією лінією «гебітскомісаріат – районна управа – сільські управи» дає підстави припустити про виконання масштабної акції збору відомостей про ромів у липні 1942 р. за всіма аналогічними гілками владної вертикалі, якщо не в межах усього райхскомісаріату Україна, то принаймні у генеральному окрузі Волинь-Подолія. Ці свідчення підштовхують до більш активного пошуку в архівах відповіді, яка б узагальнювала отримані дані, з Рівного до Берліна, – відповіді, яка, у свою чергу, мала б відіграти не останню роль у формулюванні політики з «циганського питання»

⁷ У цьому документі не вказано крайсгебіт, якому підпорядковувалася районна управа Висоцька. Але відомо, що район Висоцька був частиною крайсгебіту Столин. Див., напр.: *Einstufung der Gebiete in Wolhynien nach der Bodengüte*, 23 лютого 1943 р. (Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 2077, оп. 1, спр. 9, арк. 21).

в міністерстві А. Розенберга та у Райху загалом. Нарешті, документи демонструють, що певну частину роботи з підготовки до «особливого поведження» (хоч би яким воно виявилось в результаті) було покладено на органи місцевої влади – від них залежало, чи надавати інформацію про ромів німецькій окупаційній владі. Ми не знаємо, якими були безпосередні наслідки збору цих відомостей – але, знову ж таки, з документів НДК відомо, що у Сарнах (адміністративному центрі відповідного крайсгебіта) 26 серпня 1942 р. було вбито близько 200 ромів, у с. Воронки Володимирецького району – 15 ромів⁸. Згідно з підсумковим звітом НДК по Рівненській області, серед убитих у Сарненському районі налічувалося 200 ромів⁹.

Оригінали документів, що пропонуються нижче, зберігаються у Державному архіві Рівненської області (ДАРО) у фонді Р-57 «Районна управа Висоцька», опис 1, справа 1 «Довідки сільських голів про наявність циган в селах. Списки співробітників сільських управ. Касові документи». Орфографію та пунктуацію оригіналів збережено.

* * * * *

---

⁸ *Круглов А.* Указ. соч. – С. 98.

⁹ *Бессонов Н.* Указ. соч. – С. 11.

ДОКУМЕНТ 1

Штамп:

РАЙОНОВА УПРАВА

в Висоцьку

відділ орг.

10.VII.1942 р.

№ 9/42

До Голів сільських Управ

Згідно розпорядження Пана Гебінтскомісара від 7.VII.1942 р. наказу зараз переслати умисним посланцем списки циганів які знаходяться на Вашій території чи то проїзжих чи то постійно у Вас мешкаючих. Списки представити по слідуєчій формі:

1. Назвисько і імя.
2. По-батькові.
3. Рік народження.
4. Місце народження.
5. Від якого часу проживає в селі.
6. Заняття (вивчений фах).
7. Скільки має землі.
8. Коли прибув до села.
9. З якої місцевості прибув.
10. Чи настоящий циган чи мешанець.

Як-що в селі чи коло села циган нема – треба також донести про це Районовій Управі що циганів нема.

Термін до 15.VII

Голова Району _____

ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

Оригінал. Рукопис.

Лл. 1.

* * * * *

ДОКУМЕНТ 2

До Районової Управи

З Роспорядження Пана Гебїтскомисара від 7.-VII.-1942 року Сільська Управа в Висоцьку подала до канцелярїй Районової Управи що в м. Висоцьку і поза Висоцьком по хут. котри приналежать до Висоцька циган нема.

В чом потвержає Голова м. Висоцька
Секретар

Рожков
[підпис]

*ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
Оригінал. Рукопис.
Л. 2.*

* * * * *

ДОКУМЕНТ 3

До Районової Управи в Висоцьку

Доношение.

Сіль-управа с. Смородська¹ доносить що на території с. Смородська цыгани не находяться.

дня 12-VII-42 р.
голова [підпис]

*ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 5.
Оригінал. Рукопис.
Л. 3.*

---

¹ Смородськ – село вДубровицькому районі Рівненської обл.

* * * * *

ДОКУМЕНТ 4

Сіль.управа
в Золотому
дня 15/VII-42 р.

До Районой Управи в Висоцьку

Доводім до вашого відома що в с. Золотому² нема ніяких циганів.

Голова сіль.управи

Матвеев

*ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 6.
Оригінал. Рукопис.
Лл. 4.*

* * * * *

ДОКУМЕНТ 5

[...]родна упр.
[...]ло Серники³
[Ви]соцкого район

Посвідчення.

упр. с. серники посвідчиет в тим що в сели серниках цїганів немає.

За голову секретар [підпис]
15/VII 42 р.

*ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 7.
Оригінал. Рукопис.
Лл. 5.*

---

² Золоте – село в Дубровицькому районі Рівненської обл.

³ Серники – село у Зарічненському районі Рівненської обл.

* * * * *

ДОКУМЕНТ 6

До Районівій управі в Висоцьку

Сільська управа села Зелина⁴ подає до вимоги що на території села Зелина цеганов не находится [нрзб.]

Зелинь, дня 15/VII 42 р. Голова [підпис]

ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

Оригінал. Рукопис.

Л. 6.

* * * * *

ДОКУМЕНТ 7

До Районової управы Висоцьку

сільуправа Жадянь⁵

Поведомляеть що циганов ув нашом сели немає ув настоящий час.

15/VII-42 р. Голова М. Кошин (Кошин)

Секретар [підпис] (Восинський)

ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

Оригінал. Рукопис.

Л. 7.

---

⁴ Зелень – село в Дубровицькому районі Рівненської обл.

⁵ Жадень – село в Дубровицькому районі Рівненської обл.

* * * * *

ДОКУМЕНТ 8

Біловська⁶ сільська управа
15.VII.1942 р.

Районній управі Висоцьк

По Біловській сільській управі циган, щоб постійно проживали, чи переїзжали і на якісь час пристановлювались на терені управи не має.

Голова управи (Ярмошевич)
Секретар – Д. Охмак (Охмак)

*ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 10.
Оригінал. Рукопис.
Лл. 8.*

* * * * *

ДОКУМЕНТ 9

**До Районової управи в Висоцьку
Від сіль.упр. м. Серники⁷**

Заява

Циганів в м. Серниках і біля Серник немає.

17/VII-42 р. Голова м. Серники [підпис]

*ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 11.
Оригінал. Рукопис.
Лл. 9.*

---

⁶ Біле – село в Дубровицькому районі Рівненської обл.

⁷ Див. прим. 3.

* * * * *

ДОКУМЕНТ 10

До Районної управи в Висоцьку

Управа в с. Озерск⁸ повідомляє що на нашій території жодних цыганів немає отроду. Тільки що часом як идуть то цигани побачим а таких сталих нема.

упр. с. Озерска

Голова

Секретар [підпис]

Дня 20/VII/42 року

ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 12.

Оригінал. Рукопис.

Лл. 10.

* * * * *

ДОКУМЕНТ 11

До Районової управи Висоцк

Заява

Про стан циганів в Рудні⁹ згідно доносимо, що на Руденській території ніяки цигані не проживають і не проежают, так що сільска управа твердіт.

Скр. [підпис]

21.VII 42 Гол.

ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 13.

Оригінал. Рукопис.

Лл. 11.

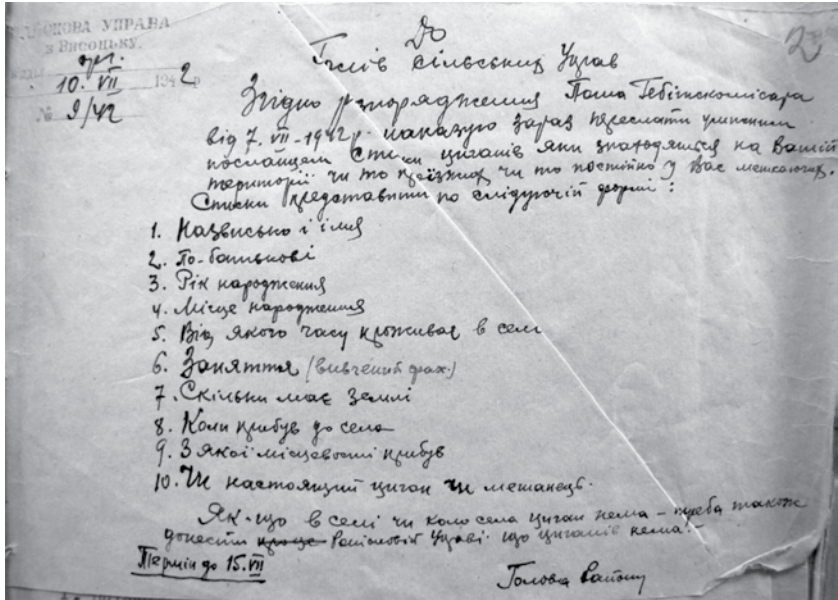
*Публікація, вступ та коментарі
Михайла Тягло*

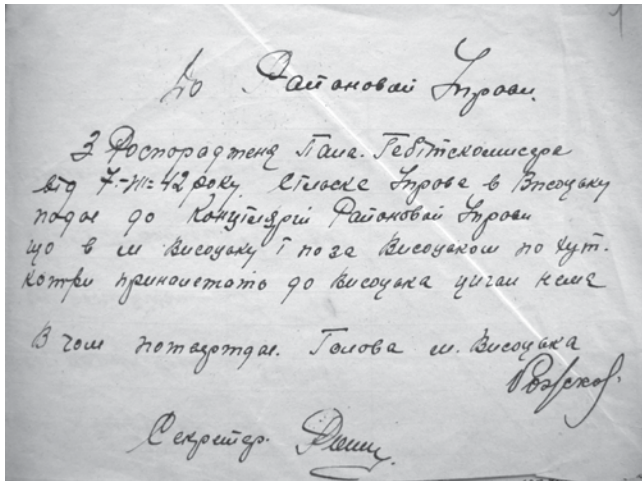
⁸ Озерськ – село в Дубровицькому районі Рівненської обл.

⁹ Рудня – село в Дубровицькому районі Рівненської обл.

Ілюстрація 1.

Ілюстрація 2.

Ілюстрація 3.

До
Районної Управи
в Києво-Святошинському районі.
Доповіщення.
Сіль-управа с. Веселородська доносить що
на території с. Веселородська цыгани не попадають
дня 12-III-42р.
Голова Мамбур

Ілюстрація 4.

6. управа
Золотої муніципалітету
всес. 15/III-42р.
До
Районної Управи
в Києво-Святошинському районі.
Доводим до вашого відома
що в с. Золотої муніципалітету нема ніяких
цыганів.
Голова сіль.упр. Кочан

Ілюстрація 5.

розно дур.
со сурити.
вудого рачані.

Посвідчення.
дур. а сурити посвідчення. вили
подо в селі сурити. ціганів.
Намня.
за голову, сепратор
15/III 42 р. *Варшавський*

Ілюстрація 6.

№
Районної управи в Висоцьку

Сенска управи Сенска Земля подібел
добидиши що на території Сенска Земля
Кеганов не κατοдиптв до сего суритв.
Земля дур. 15/III 42 р. *Талова управа*

Ілюстрація 7.

До
Районної управи Висоцьку
сіль управа Шагань
Повідається що циганов увнаш
сеш немає увнашодимий
час.
15/11-49р. Голова М. Кошич / Кошич /
Секретар: / Кошич / Кошич /

Ілюстрація 8.

Діловська сім'я
Управа
15.11.1949р.
Районній управі Висоцьку 10
До Діловській сім'яній управи циган, що
постійно проживає, чи пореїзжати і на який
час пристаковівались на території управи
немає.
Голова управи / /
Секретар: / /

Ілюстрація 9.

До Районної Управи 11
в Висоцьку.
Ву сіль. утр. м. Сермики.
Заява
Ушанув в м. Сермики
і біля Сермик немає.
Голова м. Сермики: Г. Пашков

411-428.

Ілюстрація 10.

До Районної Управи 12)
в Киселівку
Управу с. Озерна повідомляю що
на частині території поданих заяв
немає опису. Яким чином
включити до числа поданих
таких статей нема
Упр. с. Озерна Голова
Секретар В. Серва Дод. 20/21 1/2 стор.

Ілюстрація 11.

до Районної управи Висоцьк 13

Заява.

Про стан циганів в Рудни згідно доносили, що на Будишської території, ніякі цигани не проживають і не проживають, та й що сільська управа твердить.

експ. А. С. Машин
1. 11. 49. Зал.